

ПІДГОТОВКА УЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД ПИТАННЯ

TEACHER TRAINING IN TRANSDNEPRIAN UKRAINE: A RETROSPECTIVE REVIEW OF THE ISSUE

У статті здійснено ретроспективний огляд проблеми становлення й розвитку мережі закладів педагогічної освіти Наддніпрянщини у період кінця XVIII – початку XX століття, визначено підходи до організації педагогічної освіти в них із урахуванням суспільно-економічних і соціокультурних чинників. Джерельну базу дослідження склали актові матеріали досліджуваного періоду й джерела української історіографії. Доведено, що упродовж XIX – на початку XX ст. відбувався пошук дієвої моделі підготовки вчительських кадрів на території Наддніпрянщини. У визначених хронологічних межах утвердилася така мережа закладів педагогічної освіти: а) спеціалізовані педагогічні навчальні заклади, які забезпечували підготовку вчителів для початкової ланки освіти та домашнього виховання (другокласні учительські школи, церковно-учительські школи, земські жіночі учительські школи, жіночі єпархіальні училища, учительські семінарії, земські учительські семінарії, учительські інститути, жіночі інститути і училища Відомства імператриці Марії, жіночі училища Відомства Православної церкви, дворічні і трирічні курси); б) заклади педагогічної освіти, які здійснювали підготовку вчителів для середньої школи (Педагогічні інститути при університетах, Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині, Вищі жіночі курси, Київський Фребелівський інститут). Підходи до організації педагогічної освіти в них суттєво різнилися і мали низку недоліків: обсяг навчального часу, який виділяли на педагогічну підготовку, був незначний (не більше 2 годин на тиждень; зміст курсу «педагогіка» охоплював переважно питання фізичного, розумового, морального, релігійного виховання, а також методів і прийомів початкової освіти; теоретичні положення ілюстрували приклади виховних практик «давніх класичних народів»; посібників з педагогіки, а також методичної літератури було вкрай мало. Це ставило на порядок денний питання про відкриття

спеціалізованих (галузевих) закладів вищої педагогічної освіти, підвищення її якості.

Ключові слова: підготовка, вчителі, Наддніпрянщина, кінець XVIII – початок XX століття, типи, заклади педагогічної освіти.

The article provides a retrospective overview of the problem of formation and development of the network of pedagogical education institutions of Naddniprianshchyna in the late eighteenth and early twentieth centuries, identifies approaches to the organisation of pedagogical education there, taking into account socio-economic and socio-cultural factors. The source base of the study is made up of the act materials of the period under study and sources of Ukrainian historiography. It is proved that during the nineteenth and early twentieth centuries there was a search for an effective model of teacher training in the territory of Naddniprianshchyna. The following network of pedagogical education institutions was established within the defined chronological limits: a) specialised pedagogical educational institutions that provided teacher training for primary education and home education; b) teacher education institutions that trained secondary school teachers. Approaches to the organisation of teacher education differed significantly and had a number of drawbacks: the amount of class time allocated to teacher education was insignificant (no more than 2 hours per week; the content of the course 'pedagogy' covered mainly issues of physical, mental, moral, religious education, as well as methods and techniques of primary education; theoretical provisions were illustrated by examples of educational practices of 'ancient classical peoples'; there were very few textbooks on pedagogy, as well as methodological literature. This put on the agenda the issue of opening specialised (sectoral) institutions of higher pedagogical education and improving its quality.

Key words: training, teachers, Naddniprianshchyna, late eighteenth – early twentieth century, types, pedagogical education institutions.

УДК 378.013:37.011.3-051](477)(09)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/79.1.2>

Зеленська Л.Д.,
докт. пед. наук,
професор кафедри освітології
та інноваційної педагогіки
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди

Мионов К.А.,
аспірант кафедри освітології
та інноваційної педагогіки
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди

Постановка проблеми. Розвиток системи освіти залежить від особистості вчителя, рівня його професійної підготовки. Професійна підготовка вчителя нової формації в Україні може бути вибудована за умови глибокого переосмислення теоретичного і методологічного досвіду минулого, оскільки педагогічні феномени (цілі, функції, завдання, ризики педагогічної освіти, підходи до фахової підготовки вчителя та підвищення її якості) можуть бути усвідомлені лише в контексті їх генезису.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання генезису вищої педагогічної освіти

в Україні є достатньо розробленими. Так, підходи до періодизації розвитку вищої педагогічної освіти, характеристики змісту й форм організації педагогічної освіти розкриті в працях Н. Дічек (1989), В. Майборода (1992), Н. Дем'яненко (1995, 2020), Н. Гупана (2001), С. Посохова (2001), І. Важинського (2002), А. Павко, Л. Курило (2005), І. Прокопенка, В. Андрущенко, В. Астахової (2009), Л. Зеленської (2011), Ю. Надольської (2012), Н. Венцевої (2013), І. Ящук (2013), О. Башкір (2017) та ін. Тенденції розвитку педагогічної освіти в контексті реформацийних змін, що пов'язані з євроінтеграційними процесами, стали предметом досліджень Н. Авшенюк

(2017), Н. Лазаренко (2019), В. Лугового (2020), Л. Лук'янової (2020), Г. Сотської (2015) та ін. Утім дослідження впливу суспільно-політичних і соціокультурних чинників на розбудову мережі закладів педагогічної освіти в українських землях у різні історичні періоди, формування системи підготовки вчительських кадрів в Україні, можливості її адаптації до цих змін потребують постійної уваги і додаткового вивчення задля урахування позитивного досвіду в умовах сьогодення та запобігання хиб і недоліків попередніх етапів.

Мета статті – здійснити ретроспективний огляд становлення й розвитку мережі закладів педагогічної освіти Наддніпрянщини у період кінця XVIII – початку XX століття, визначити підходи до організації педагогічної освіти в них, зважаючи на суспільно-економічні і соціокультурні чинники.

Виклад основного матеріалу. Історія розвитку педагогічної освіти в Україні, зокрема вищої, тісно пов'язана з розвитком шкільництва. На території Наддніпрянщини мережа початкових і середніх закладів освіти стала формуватися, починаючи з XVII століття. Упродовж другої половини XVII – кінця XVIII століття викладачі братських шкіл, Чернігівського, Переяславського, Харківського колегіумів, Києво-Могилянської академії (Єпіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Григорій Сковорода та ін.) не лише продукували основи наукового знання, але й заклали підґрунтя для створення «шкіл педагогічного спадкоємництва». Наслідування випускниками педагогічного досвіду своїх вчителів поширювалося, незважаючи на відсутність цілеспрямованої підготовки вчительських/викладацьких кадрів в українських землях. Переважну ж більшість учителів церковно-парафіяльних шкіл складали семінаристи духовних закладів освіти.

На кінець XVIII століття потреба в учителях на території Наддніпрянщини загострилась. Це обумовлювалося імперською вимогою відкриття в губернських містах головних народних училищ. У «Статуті народних училищ» (1786 р.) уперше були зафіксовані вимоги до вчителя. Вчителя розглядали не лише як особу, котра викладає науки (предмети), а, перш за все, як «вихователя юнацтва». Зважаючи на це, до вчителя висували такі вимоги: християнське благочестя, моральність, старанність і поблажливість до дітей.

1802 року Міністерство народної освіти (МНО) розпочало освітню реформу, розробивши план організації початкових, середніх і вищих закладів освіти («Попередні правила народної освіти», 1803 р.) у межах новостворених навчальних округів, зокрема Харківського і Віленського на території Наддніпрянщини. Найвищий щабель системи освіти мали складати університети. На базі головних народних училищ проєктувалося відкриття губернських гімназій, де мали викладати

випускники університетів. У кожному губернському і повітовому місті передбачалося функціонування повітових училищ, які відкривали при церковних приходах на місцеві кошти.

Отже, «Попередні правила народної освіти» визначили загальну професійну та територіальну структуру системи освіти, що мала складатися з начальних закладів чотирьох рівнів: парафіяльні училища (однорічні), повітові училища (дворічні), гімназії (чотирирічні) та університети в ролі головних наукових і навчальних осередків навчальних округів. Саме у «Попередніх правилах...» було зроблену офіційну заяву про намір уряду відкрити перший заклад вищої освіти на теренах Наддніпрянщини – Харківський університет [3, с. 60].

Натомість проєкт початкової школи не передбачав матеріальної і кадрової підтримки з боку держави. Тому фактично не досяг бажаних результатів. Початкові школи готували переважно сільських і волосних писарів. Викладали в них місцеве духовництво, семінаристи або «випадкові люди».

Зазначимо, що освітня реформа 1802–1804 рр. вперше на державному рівні поставила питання і про спеціальну підготовку вчителів для новостворених закладів освіти різних рівнів. Зважаючи на це, у «Попередніх правилах народної освіти» наголошувалося на доцільності відкриття при університетах педагогічних інститутів: «...Кожен університет повинен мати педагогічний або учительський інститут». Відповідно Статут Харківського університету (1804 р.), а саме Розділ XII, визначав такий порядок функціонування Педагогічного інституту в складі університету: «...Педагогічний або Учительський Інститут здійснює підготовку вчителів для гімназій і училищ, які належать до навчального округу, під керівництвом Директора, із Ординарних Професорів, обраного Загальними Зборами» [11, с. 225–285]. Проєктувалося, що навчання в Педагогічному інституті стане не лише шляхом до вчительської посади в гімназії, але й до магістерського звання та штатної посади в університеті. Водночас ст. 2 «Статуту начальних закладів, підпорядкованих університетам» (1804 р.) підготовку вчителів для повітових училищ покладала на гімназії. Традиційно заповнення вчительських посад у повітових училищах і гімназіях мали здійснювати духовні заклади освіти.

Офіційне відкриття Педагогічного інституту при Харківському університеті з трирічним терміном навчання відбулося 1 вересня 1811 року. Головною перешкодою у повноцінному його функціонуванні в зазначений період була недостатня кількість студентів і випускників університету. До слухання педагогічних дисциплін залучали як казеннокоштных студентів словесного й фізико-математичного відділень університету, так і тих, хто паралельно з навчанням на інших відділеннях орієнтувався на подальшу роботу в закладах освіти. Заняття

відбувалися двічі на тиждень (у середу та суботу) з 17 до 18 години. Мали місце й «практичні вправи, що полягали в організації бесід та написанні творів». 1812 р. на посаду Директора Педагогічного інституту було обрано *Х. Роммеля* (1781–1859), який уклав «План і правила навчання та викладання в Харківському педагогічному інституті» (1811 р.), підготував перші керівництва для студентів із «Дидактики» та «Методики» (1812 р.).

Проте вже у період 1814–1820 рр. простежується тенденція до спаду діяльності Педагогічного інституту, яка обумовлювалася відтоком іноземних професорів із Харківського університету через наслідки війни 1812 року, а також небажанням більшості студентів пов'язувати свою подальшу кар'єру з педагогічною діяльністю, оскільки основне призначення університетів вбачалося «в підготовці чиновників для державної служби». Остання гарантувала швидке просування кар'єрними сходами і більш вагомі статки. Водночас заміщення вакантних учительських посад не вимагало від претендентів володіння спеціальними педагогічними знаннями [12].

Упродовж 20–30-х років XIX ст. було вжито окремі заходи щодо налагодження роботи Педагогічного інституту При Харківському університеті: 1823 р. попечителем навчального округу Є. Корнєєвим розроблено план удосконалення Педагогічного інституту; 1834 р. ректором Харківського університету І. Кронебергом представлено детальний проєкт його реорганізації (до інституту мали приймати осіб, які закінчили словесний або математичний факультети університету; загальна кількість студентів інституту мала складати 30 осіб; упродовж двох років навчання майбутні вчителі мали вивчати предмети, пов'язані з обраною спеціальністю, теорію і методику викладання фахових предметів та педагогіку; після закінчення інституту вони підлягали розподілу в гімназії або повітові училища; студенти, які виявляли успіхи в навчанні, могли здобувати посаду директора або інспектора; викладання покладалося на професорів університету, очолюваних директором) [12].

1834 року Педагогічний інститут було відкрито і при Університеті Св. Володимира в Києві. Він функціонував згідно з проєктом статуту названого університету, ухваленому 1833 року. Це був «особливий виховний заклад», де слухачі утримувалися «державним коштом». Педагогічні знання передавалися у процесі викладання філософії, етики, логіки, дослідної психології. Від початку заснування в інституті працювало лише три професори з чотирьох необхідних за статутними умовами: професор російської словесності М. Максимович; ректор і декан історико-філологічного відділення, професор давньої філології М. Якубович; декан фізико-математичного відділення, професор чистої математики С. Вижевський.

Для викладання педагогіки було запрошено молодого викладача Київської духовної академії О. Новицького. Посаду директора інституту обійняв М. Максимович, яку поєднував з ректорством і деканством. Після звільнення у 1835 р. з посади ректора, М. Максимович продовжував залишатися директором Педагогічного інституту казенних студентів до 1841 р., бо наступні ректори – В. Цих (1836 – квітень 1837), К. Неволін (1837–1843) за своїми науковими спрямуваннями були далекими від проблем педагогічної освіти [6, с. 21].

Університетський статут (1835 р.) визначив новий порядок роботи Педагогічних інститутів: «Студенти поза слуханням Університетських лекцій отримують консультації щодо виконання практичних вправ у галузі обраної ними Науки, готують твори, виголошують пробні лекції і проводять уроки. Спостереження за такими заняттями покладається на трьох або чотирьох Професорів головних предметів, до викладання яких студенти педагогічного Інституту готуються» (ст. 155–156) [10]. Мета діяльності Педагогічних інститутів вбачалася у «підготовці Вчителів для Гімназій і Повітових училищ», склад слухачів мав формуватися із числа казеннокоштных студентів (не менше 20 осіб).

Зауважимо, що окремий статут для університету Св. Володимира 1842 р. підтвердив і закріпив статус Педагогічного інституту, який §53 був віднесений до «особливих закладів при Університеті». У §54 наголошувалося, що метою діяльності Педагогічного інституту є підготовка вчителів для гімназій і повітових училищ [6, с. 26].

1846 року вперше у вітчизняній практиці було введено в дію «Положення про випробування кандидатів на учительські посади», згідно з яким претенденти на посаду вчителя мали підтвердити знання правил викладання, навчальних планів і підручників. Утім іспити, як правило, носили формальний характер, а самі екзаменатори часто самі не були обізнані з методиками.

Забезпечити якісну підготовку вчителів у Педагогічних інститутах при університетах було досить складно через елітарність і науковість університетської освіти. Слухачі Педагогічних інститутів основну увагу мали приділяти «науковій освіті за обраним предметом» під керівництвом «професорів наук», що позначалося на якості педагогічної підготовки. Така підготовка обмежувалася переважно знайомством з основами педагогіки і дидактичними правилами, відвідуванням занять викладачів, прочитанням пробних лекцій і проведенням «зразкових уроків». Більшість викладачів, що викладали в Педагогічних інститутах, не мала не лише педагогічної освіти, але й початкової педагогічної підготовки. Вони «не знали школи» й слабо орієнтувалися у «шкільних предметних методиках». Негативні наслідки в цих процесах

мала і заборона викладати в університетах філософію, оскільки педагогіка в системі університетської освіти розглядалася виключно як прикладна наука психології, а її викладання здійснювалося в межах кафедри філософії.

Прогалини у педагогічній підготовці вчителів було вирішено компенсувати завдяки відкриттю кафедр педагогіки в університетах. Відповідна постанова «Про запровадження в університетах особливої кафедри педагогіки» набула чинності 5 листопада 1850 р. Слухання лекцій з педагогіки визнавалося обов'язковим не лише для студентів історико-філологічних факультетів вітчизняних університетів, але й усіх казеннокоштных вихованців, які готувалися зайняти посаду вчителя, а також своєкоштных студентів, що мали намір виконувати обов'язки домашніх наставників. Утім, до прикладу, кафедра педагогіки в Харківському університеті залишалася вакантною більше 21 місяця з дня відкриття, а всі спроби її заповнити виявилися марними через брак фахівців. Упродовж 1850–1851 рр. за дорученням ученої ради університету тимчасово обов'язки професора кафедри педагогіки виконував А. Валицький, який до цього викладав педагогіку й дидактику в Педагогічному інституті. 1852 р. за наказом міністра народної освіти для заміщення вакантної кафедри в Харківському університеті було направлено випускника Головного педагогічного інституту М. Лавровського в званні ад'юнкта [4, с. 90–99].

В університеті Св. Володимира в Києві кафедру педагогіки очолив доктор філософії С. Гогоцький. Утім відкриття кафедр педагогіки не могло забезпечити повною мірою належної педагогічної підготовки вчителя. На середину XIX століття педагогіка не виокремилася в самостійну галузь наукового знання і не набула статусу самостійної навчальної дисципліни в університетах.

Прагнення зберегти за університетами право забезпечення елітарної освіти, обмеження фінансування казеннокоштных студентів, які за безоплатне навчання в Педагогічному інституті мали відпрацювати в закладах відомства Міністерства народної освіти 6 років, брак студентів, охочих паралельно з набуттям університетської освіти здобувати педагогічний фах, ставлення до педагогіки «як сфери наук філософських», відсутність спеціально створеного освітнього середовища для «зрощення вчителів у стінах університету», зумовило ліквідацію кафедр педагогіки і закриття Педагогічних інститутів при університетах у цілому.

Натомість урядовою постановою «Про закриття Головного Педагогічного Інституту і започаткування роботи особливих курсів при Університетах» (1858 р.) запроваджувалися Педагогічні курси з дворічним терміном навчання. Мета їх створення не була продумана до кінця. Педагогічні курси мали готувати вчителів виключно для

державних закладів освіти. Зараховували на курси один раз на рік (у серпні) осіб, які вже здобули університетську освіту на фізико-математичних або історико-філологічних факультетах університетів. Кожен кандидат мав підготуватися до викладання 2-х предметів. Загальними обов'язковими предметами для всіх кандидатів було визначено педагогіку і дидактику. Заняття із загальних і спеціальних дисциплін поділяли на теоретичні і практичні. Теоретичні заняття було організовано як самостійне вивчення предметів обраного розряду наук під керівництвом професора університету і слухання лекцій з педагогіки та дидактики. Мета практичних занять полягала в розвитку педагогічних здібностей і підготовці до викладання. Викладати предмети мали професори університетів, які раніше працювали в Педагогічних інститутах. Проте охочих навчатися на Педагогічних курсах бракувало. До прикладу, у Харкові Педагогічні курси 1863 р. закінчили всього три особи [9, с. 7–16].

1865 р. МНО звітувало про відчуття крайньої нестачі в учителях гімназій. Кількість учительських вакансій у гімназіях і прогімназіях невпинно зростала і більше ніж у два рази перевищувала кількість випускників Педагогічних курсів, і до кінця 60-х років XIX століття мала зрости до 800 [1, с. 37]. Зважаючи на це, 1867 р. було прийняте рішення про закриття Педагогічних курсів.

Схвалений 1863 р. загальний університетський статут, за яким працювали Харківський, Київський (Св. Володимира) і відкритий 1865 року Новоросійський (в Одесі) університети, вже не передбачав ні функціонування окремої кафедри педагогіки, ні Педагогічного інституту. Педагогічні знання студенти мали здобувати в університетах у межах викладання психології на кафедрах філософії, що значно погіршило підготовку випускників університетів до вчителювання. Беручи до уваги ситуацію, яка склалася, МНО розробило «Положення про підготовку вчителів для гімназій та прогімназій» (1865 р.), згідно з яким готувати вчителів для названих типів закладів середньої освіти мали на історико-філологічних і фізико-математичних факультетах університетів шляхом уведення факультативних педагогічних курсів. Після закінчення університетського курсу випускники набували можливості прикріплюватися до гімназій для стажування на один рік [1, с. 37]. Таке рішення викликало питання про те, при яких кафедрах мають створюватися такі курси, яка їх тривалість, на кого покладати викладання, оскільки керівництво практичною підготовкою слухачів не належало до переліку обов'язків професорів і не відповідало характеру їх занять. Зокрема, Харківський університет відмовився від практичної підготовки вчителів гімназій у формі факультативних педагогічних курсів на предметних кафедрах. Натомість в університеті Св. Володимира підготовку вчителів,

до прикладу, на фізико-математичному факультеті здійснювали кафедри математики, фізики й фізичної географії, хімії, біології та мінералогії.

1902 року МНО створило комісію для вироблення пропозицій щодо удосконалення професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів закладів середньої освіти в університетах, до складу якої увійшли А. Веденський, В. Струве, Є. Щепкін та ін. У пропозиціях комісії наголошувалося на необхідності більш глибокої обізнаності майбутніх учителів з віковими та індивідуальними особливостями дитини, включення до навчальних планів університетів історії педагогіки, педагогіки, методики викладання шкільних предметів, гігієни, надання університетським курсам педагогічної спрямованості. Як результат роботи комісії – до начального плану кафедр філософії було рекомендовано включити педагогіку як обов'язкову дисципліну для вивчення студентами історико-філологічного і фізико-математичного факультетів.

Водночас на державному рівні розпочався пошук інших альтернативних моделей підготовки вчителів для початкових і середніх шкіл поза межами університетів. Перевага надавалася спеціалізованим закритим закладам педагогічної освіти. Такі дії МНО спричинили появу двох векторів розвитку вищої педагогічної освіти – наукового і педагогічного, які впродовж двох століть поспіль демонструють «співробітництво» і «суперництво», породжуючи «боротьбу» класичних університетів і закладів вищої педагогічної освіти в отриманні права на підготовку вчителя. Так, з другої половини XIX століття починає формуватися мережа закладів професійної педагогічної освіти, які здійснювали підготовку вчителів переважно для початкової і частково середньої школи:

1. Спеціалізовані педагогічні навчальні заклади, які забезпечували підготовку вчителів для початкової ланки освіти та домашнього виховання:

– другокласні учительські школи – чоловічі і жіночі заклади освіти, що готували вчителів до викладання у школах грамоти. Термін навчання складав 3 роки. Передбачалася загальноосвітня підготовка, ознайомлення з основними методами викладання. Особлива увага приділялася православно-релігійному вихованню;

– церковно-учительські школи – чоловічі і жіночі педагогічні навчальні заклади, які перебували у підпорядкуванні Св. Синоду. Здійснювали підготовку вчителів для початкових училищ усіх розрядів. Термін навчання складав 3 роки, упродовж якого вивчали закон Божий, церковну історію, дидактику і педагогіку, церковний спів, церковно-слов'янську мову, рукоділля, ремесла;

– земські жіночі учительські школи. Їх мета полягала в ознайомленні слухачок з методами

елементарного викладання для роботи в народних сільських училищах;

– жіночі єпархіальні училища – закриті жіночі заклади освіти, де навчалися доньки осіб духовного сану. 1900 року було започатковано педагогічні класи для підготовки вихованок до вчителювання у церковно-приходських школах;

– учительські семінарії – середні професійні навчальні заклади, які надавали педагогічну освіту особам православної віри, котрі в майбутньому могли працювати вчителями початкових училищ;

– земські учительські семінарії – закриті навчальні заклади. Здійснювали відбір на навчання, надавали вузькоспеціалізовані, але глибокі знання, забезпечували практичну педагогічну підготовку для роботи в земських школах. Так, у Харківському навчальному окрузі на кінець XIX століття функціонувало 16 учительських міністерських семінарій для чоловіків;

– учительські інститути з 3-річним терміном навчання для осіб чоловічої статі. Перші в українських землях – Феодосійський і Глухівський учительські інститути (1874) були започатковані як середні спеціальні навчальні заклади закритого типу (з обов'язковим проживанням студентів у гуртожитку). Організація і зміст навчання регламентувалися спеціальною «Інструкцією відносно обсягу і методів викладання навчальних предметів» (1876). Станом на 1 січня 1917 р. в українських губерніях підготовку вчителів здійснювали 7 учительських інститутів: Київський, 1909 р.; Вінницький, 1912 р.; Чернігівський, 1910 р.; Глухівський, 1874 р.; Катеринославський, 1910 р.; Миколаївський, 1913 р.; Полтавський, 1914 р. [8, с. 84–89].

– жіночі інститути і училища відомства імператриці Марії. Вихованкам таких інститутів по завершенні 7-го класу надавали атестат на звання домашньої наставниці з тих предметів, з яких вони виявили «значні успіхи»;

– жіночі училища Відомства Православної церкви. Термін навчання складав 6 років. Випускники отримували звання «домашніх учителів» з правом викладати предмети, які «добре» засвоїли;

– педагогічні класи: у двокласних міських училищах; у вищих початкових училищах (жіночих і чоловічих); у жіночих гімназіях відомства Міністерства народної освіти (Маріїнські гімназії) завдяки додатковому 8 класу (педагогічному) вихованки отримували звання домашньої наставниці;

– дворічні і трирічні курси, де викладали загальні предмети, педагогіку, гігієну, школознавство, методику початкового навчання, спів, музику, а також з урахуванням регіональних потреб – працю та/або рукоділля.

2. Заклади педагогічної освіти, які здійснювали підготовку вчителів для середньої школи:

– Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині (1875 р.) – забезпечував підготовку вчителів давніх мов, словесності та історії для закладів загальної середньої освіти. До інституту зараховували випускників гімназій і духовних семінарій. Термін навчання складав 4 роки. При інституті функціонувала гімназія і пансіон. У період з 1875 по 1900 рр. Історико-філологічний інститут підготував 321 вчителя;

– Вищі жіночі курси (ВЖК). Їх мета полягала в тому, аби надати слухачкам знання в обсязі чоловічих гімназій і підготувати до викладання в початкових класах, прогімназіях і жіночих училищах. Термін навчання складав спершу 2, а згодом 3 роки. Організація освітнього процесу і зміст навчання на курсах були максимально наближеними до університетської освіти. ВЖК відкривалися у складі 2-х відділень: історико-філологічного та фізико-математичного. Для вступу на курси вимагалась наявність свідоцтва про закінчення гімназії або жіночого училища першого розряду, Інституту благородних дівич. Проте випускниці не отримували диплом, а лише свідоцтво про те, що вони «прослухали курси». У Києві ВЖК було організовано 1878 р., Харкові – 1905 році. Відповідно до закону «Про випробування осіб жіночої статі на знання курсу навчальних закладів і про порядок набуття ними наукових ступенів і звань учительок» (1911 р.) ВЖК, програми яких визнавалися близькими до університетських, набували статусу закладів вищої освіти, а їх слухачки допускалися до випускних іспитів у державних екзаменаційних комісіях «для осіб чоловічої статі»;

– Київський Фребелівський інститут – вищий жіночий педагогічний заклад в Києві для підготовки вихователюк дітей дошкільного віку, що функціонував з 1907 по 1920 при київському Фребелівському товаристві.

Утім підходи до організації педагогічної освіти майбутніх учителів у названих типах закладів педагогічної освіти не були позбавлені недоліків:

– обсяг навчального часу, який виділяли на педагогічну підготовку, був незначний (не більше 2 годин на тиждень). Досить часто педагогіку відносили до необов'язкових дисциплін, наприклад, у старших класах жіночих гімназій;

– зміст курсу «педагогіка» охоплював переважно питання фізичного, розумового, морального, релігійного виховання; загальнонаукових і спеціальних методів; прийомів початкової освіти;

– теоретичні положення ілюстрували прикладами або посиланнями на виховні практики «давніх класичних народів»;

– бракувало посібників із педагогіки і методичної літератури; наявна (автори В. Єльницький, М. Олесницький, П. Роцин) була важкою для сприймання і розуміння, оскільки в більшості являла собою переклад іноземних джерел.

Міністерство народної освіти не завжди дослухалося до пропозицій педагогів, громадських діячів щодо підвищення якості психолого-педагогічної і методичної підготовки майбутніх учителів. Так, не було враховано рекомендації К. Ушинського щодо підготовки до вчителювання учениць жіночих гімназій, викладені в «Програмі педагогічного курсу для жіночих начальних закладів»:

– викладати педагогіку необхідно на основі знань психології, обґрунтовуючи педагогічні висновки психологічними закономірностями;

– викладанню курсу психології має передувати вивчення фізіології як вступ до сприймання психології;

– по завершенні психологічної і загальнопедагогічної підготовки доречно переходити до вивчення загальної і часткової дидактики;

– у курсі загальної дидактики доречно вивчати загальні правила навчання, які ґрунтуються на психологічних закономірностях; правила дошкільної освіти, навчання грамоти, загальний план навчання з його обґрунтуванням;

– у частковій дидактиці, розглядаючи правила викладання окремих предметів, вартує обрати один із кращих шкільних підручників з цього предмету і, аналізуючи кожен розділ, пояснювати, як має бути засвоєний матеріал дітьми;

– на завершення професійно-педагогічної підготовки необхідно пройти коротку історію педагогіки, зупиняючись як на найважливіших епохах, так і на творах педагогічного змісту.

Непоодинокими були випадки, коли вчительські посади в початкових закладах освіти посідали особи з низьким освітньо-культурним рівнем: колишні вчителі грамоти, волосні писарі, вихованці духовних училищ та семінарій, які з певних причин не завершили повний курс навчання, вдови священників та ін.

Названі чинники активізували науково-педагогічну громадськість у царині обґрунтування суспільної значущості вчительської професії та вимог до фахової підготовки і професійної діяльності вчителя, що синтезували у собі три складники: духовно-моральний, громадянський та професійний. При цьому духовно-моральний складник визначався провідним. Саме він становив той невидимий стрижень, ядро ідеалу, на якому трималися інші складники. Вітчизняні педагог Б. Грінченко, В. Короленко, С. Миропольський, С. Русова, К. Ушинський та ін. наголошували на тому, що духовність не лише тримає особистість учителя, подібно стрижню, але є ще й великим благом, найвищою цінністю, в ім'я якої навіть жертвують своїм життям. Громадянськість розглядалася як безкорислива праця в ім'я народу, що поєднувала громадянську свідомість, духовну свободу, самоповагу, почуття причетності до всього, почуття обов'язку, потребу брати участь

у громадському житті. Професіоналізм вбачався у поєднанні загальної, спеціальної теоретичної та практичної підготовки. Така підготовка мала включати: виховання в учителя любові до науки; глибоке знання свого предмету; оволодіння різними формами і методами навчання; вміння підготуватися до уроку [5, с. 37].

З метою формування особистості вчителя, який би відповідав вимогам часу, та задля усунення виявлених недоліків у його підготовці, МНО на початку ХХ століття здійснило спроби відкрити спеціалізовані заклади вищої педагогічної освіти. Так, К. Яновський за дорученням МНО розробив проєкт педагогічного інституту як самостійного галузевого закладу вищої педагогічної освіти. До інституту мали зараховувати юнаків, які завершили навчання в одному з ЗВО. Термін навчання мав складати 2 роки. Інститут мав функціонувати у складі відділень. Заняття проєктувалося поділяти на загальні – для всіх слухачів, і спеціальні – за окремими шкільними предметами. Запроваджувалося вивчення логіки, загальної педагогічної психології, загальної педагогіки та історії педагогіки, шкільної гігієни і методики навчання шкільних предметів, фізичні вправи. У якості факультативних курсів слухачі мали вивчати музику і спів. При інституті передбачалося відкриття опорної гімназії та/або реального училища. Утім проєкт залишився не реалізованим.

1912 р. набула чинності постанова «Про курси для підготовки вчителів і вчительок середніх закладів освіти», на виконання якої стали відкривати Тимчасові практичні педкурси для вчителів початкових народних шкіл, на яких упродовж року слухачі вивчали логіку, психологію, шкільну гігієну, методику викладання мови та словесності, латину, історію, математику, географію та математичну географію, природознавство, хімію, фізику, німецьку й французьку мови з методикою, а також історію педагогіки [2, с. 308–327].

Однак до 1917 року система закладів педагогічної освіти і підходи до підготовки вчителя так і не зазнали кардинальних змін.

Висновки. Отже, період ХІХ – початку ХХ ст. характеризувався пошуком дієвої моделі підготовки вчительських кадрів на території Наддніпрянщини. У визначених хронологічних межах утвердилася така мережа закладів педагогічної освіти: а) спеціалізовані педагогічні навчальні заклади, які забезпечували підготовку вчителів для початкової ланки освіти та домашнього виховання; б) заклади педагогічної освіти, які здійснювали підготовку вчителів для середньої школи. Підходи до організації педагогічної освіти в них

суттєво різнилися, мали низку недоліків, що ставило на порядок денний питання про відкриття спеціалізованих (галузевих) закладів вищої педагогічної освіти.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Башкір О.І. Науково-педагогічна діяльність кафедр педагогіки у вищих педагогічних навчальних закладах України: історико-педагогічний аспект: монографія. Харків : Видавництво Іванченка І.С., 2017. С. 37.
2. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Харківська область / Прокопенко І.Ф., Євдокимов В.І., Микитюк О.М. та ін. Київ: Знання України, 2009. 431 с., С. 308–327.
3. Зеленська Л.Д. Учена рада університету: історія, теорія, досвід : монографія. Харків : ХНАДУ, 2011. С. 60.
4. Золотухіна С., Зеленська Л. Кафедра загальної педагогіки та педагогіки вищої школи в структурі Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди: сторінки історії. *Новий колегіум*. № 4. 2019. С. 90–99.
5. Золотухіна С.Т., Зеленська Л.Д. Професійно-педагогічна компетентність викладача вищого навчального закладу (історико-педагогічний аспект). Харків : ХНПУ, 2007. С. 35–36.
6. Історія Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : бібліографічний покажчик / укл. О. Бондаренко, Н.І. Тарасова, Г.І. Шаленко ; Міністерство освіти і науки України ; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова ; Кафедра філософії ; Наукова бібліотека. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. С. 21.
7. Кафедра загальної педагогіки та педагогіки вищої школи: минуле і сучасність/ [Л.Д. Зеленська, О.І. Башкір, С.О. Васильєва та ін.; за заг. ред. С.Т. Золотухіної]. Харків : ТО «Щедра садиба плюс», 2015. С. 9–10
8. Кравченко І.М. Учительські інститути в системі освіти України другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Науковий вісник Миколаївського державного університету*: збірник наукових праць. Миколаїв : МДУ, 2005. Вип. 10, т. 2 С. 84–89.
9. На скрижальях історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди / за ред. Л.Д. Зеленської, С.Т. Золотухіної. Харків: ФОП Бровін О.В., 2016. С. 7–16.
10. Общий устав Императорских российских университетов 1835 г. Харьков: Тип. ун-та, 1837. 50 с.
11. Устав Императорского Харьковского университета 1804 г. *Периодические сочинения об успехах народного просвещения*. 1805. №10. С. 225–285.
12. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна за 200 років / В.С. Бакіров, В.М. Духопельников, Б.П. Зайцев, В.І. Кадеєв, С.І. Посохов [та ін.]. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.